

1. ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПРОФЕСІЙНОЇ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ, ЯКІ ПЕРЕЖИВАЮТЬ КРИЗУ ФАХОВОЇ ГОТОВНОСТІ

М. О. Гутиря,

аспірантка кафедри психологогії,

Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

Постановка проблеми. Питання професійного саморозвитку, професійної самореалізації та самоактуалізації особистості протягом тривалого часу знаходяться у полі посиленої уваги науковців та психологів. Зокрема помітний інтерес для дослідників становить саме самоактуалізація, яка проявляється в творчому самовираженні людини завдяки власній унікальності та неповторності, де джерелом творчості є мотив до неї, а результатом – реалізація біологічних, соціальних, інтелектуальних можливостей людини.

Особливе фокусування уваги на самоактуалізації в різних її виявах помітно в роботах вчених-сучасників української (О. А. Артемова, Г. О. Балл, І. Д. Бех, М. В. Гриньова, Н. М. Дідик, Л. Л. Ігнат'єва, М. М. Кононова, С. Д. Максименко, Л. П. Московець, В. О. Татенко, М. Г. Ткалич, О. М. Ткаченко, А. В. Ткаченко, Н. В. Чепелева, О. П. Щотка, Д. О. Шутько та ін.) та зарубіжної наукової спільноти (Б. Г. Анан'єв, Л. І. Анциферова, В. В. Байлук, Б. С. Братусь, О. М. Городилова, Л. О. Коростильова, Б. Ф. Ломов, А. К. Осницький, О. В. Самаль, А. О. Реан та ін.), які підходять до розуміння згаданого поняття як складного, багатфакторного та багатоаспектного феномену, яке має визначальну роль у життєдіяльності людини.

Контексту даного психологічного поняття та його сутності як особистісного процесу присвячені роботи В. А. Гупаловської, де вчена, наприклад, розглядає професійну самореалізацію як чинник становлення особистості жінки, праці А. І. Іващенко, в яких розкривається професійна рефлексія в якості механізму саморозвитку майбутніх психологів, включно з їх самоактуалізацією, дослідження О. М. Кокуна, спрямовані на вивчення чинників та психофізіологічного забезпечення професійного самоздійснення особистості, наукові доробки В. Й. Бочелюка, М. М. Кононової, С. Б. Кузікової, К. В. Седих, Н. В. Старинської, А. А. Фурмана, Т. С. Яценко, в яких висвітлюються особливості та чинники професійної самоактуалізації майбутніх психологів, а також чимало інших дослідницьких робіт, в яких вчені, продовжуючи справу А. Маслоу, К. Роджерса, С. Л. Рубінштейна, В. Франкла, розширюють сферу наукових знань щодо проблеми розвитку особистості в аспекті її самоактуалізації.

Мета дослідження: визначити психологічні чинники професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності.

Виклад основного матеріалу дослідження

Теоретико-методологічний аналіз розуміння поняття професійної самоактуалізації у психологічній науці

Сучасне розуміння змісту самоактуалізації досить багатогранне, містить соціальне підґрунтя, тож неможливо обмежитися виключно одним трактуванням, однак у сукупності всі визначення розкривають самоактуалізацію як процес, а не просто прагнення, мету чи бажання, тому він і передбачає активних дій від людини для його досягнення. Отож, поділяючи думку низки науковців, ми вбачаємо сутність самоактуалізації в тому, що це:

- цілісний, багатосторонній і багатофакторний процес, у ході якого здійснюється реалізація й подальший розвиток особистісного потенціалу [55];

- розкриття внутрішніх можливостей та здібностей за умови обов'язкового подальшого особистісного зростання; система складних взаємовідносин особистості з різними сторонами дійсності та власною індивідуальністю [61];

- процес актуалізації людиною власних потенціалів та використання їх як засобів реалізації сенсу життя [6];

- безперервний процес, який залежить від вродженого потенціалу особистості, гендерної ознаки, життєвого шляху, досвіду і ціннісних пріоритетів самовизначення людини, культурної стратифікації суспільства (Гасюк, 2012, с. 16);

- одночасно метамотив (як рушійна сила особистісного розвитку), стан (пошук та розкриття себе, орієнтація на вищі цінності), процес розвитку (спрямований на себе з метою пошуку, усвідомлення та реалізації наявного потенціалу, здібностей, можливостей), вища мета особистості та її фактичний результат (утворення певних властивостей або рис особистості [12];

- у змістовному плані – це інтегративна особистісна якість, що забезпечує людині готовність і здатність долати внутрішні протиріччя, мобілізувати свої акмеологічні ресурси для творчої реалізації життєвих планів і програм та ефективного вирішення особистісних і професійних завдань (Баталова, 2010, с. 11).

Варто зазначити, що розуміння самоактуалізації змінювалося протягом всього розвитку психології як науки, піддаючись впливу різноманітним підходам і поглядам, що зумовило утворення синонімічних (взаємозамінних) термінів цього поняття («самодетермінація», «самоативізація», «самовизначення»,

«самоздійснення», «особистісне зростання» та ін.), найбільш поширеним серед яких донині є «самореалізація», оскільки вчені-сучасники й досі не визначили точних критеріїв їхньої диференціації і більшість не може відхилити наявність взаємозв'язку між ними.

Історичний екскурс показує, що ідеї самоактуалізації виникли і першочергово розвивалися в гуманістичній психології, де й набули свого філософсько-психологічного розуміння. Так, А. Маслоу вбачав у самоактуалізації передумову життєдіяльності людини на рівні буття, розумів її як механізм і процес розвитку, як «неперервну реалізацію потенційних можливостей, здібностей і талантів», як те, що очолює ієрархію потреб – «бажання людини стати тим, ким вона може стати» (Леонт'єв 1987, Московець, 2019, Пископпель, 1999). Самоактуалізація вважалася одним із важливим понять у теорії зрілої особистості Г. Олпорта, який розумів її як процес становлення людини, прагнення її до досконалості (Карамушка, 2012, Олпорт, 2002, Старинська, 2015, Ткалич, Шутько, 2013) [23; 47, с. 9; 54], а також одним із центральних понять теорії особистості К. Р. Роджерса, який вважав, що самоактуалізована особистість здатна до стресостійкості, відкрита будь-якому досвіду, вільна в думках і вчинках, має високий рівень творчості тощо (Роджерс, 1997, 2000); психолог В. Франкл розглядав самоактуалізацію як «самотрансцендентність» в своїй теорії сенсу життя [58].

Цікаво, що з точки зору процесуально-генетичного підходу, який яскраво висвітлюють роботи психолога І. Д. Беха і філософа В. В. Байлука, самоактуалізація передує самореалізації і є процесом інтеріоризації, що проходить у внутрішньому плані: спочатку особистість формує уявлення про свою людську місію, тобто виявляє, визначає, пізнає, розкриває свої потенційні можливості і здібності (самостійно чи за допомогою когось), а вже потім створює програму її

досягнення в матеріальній та практично-духовній діяльності, тобто реалізує в процесі практичної діяльності (Байлук, 2011, с. 24, Бех, 2017, с. 32).

Заслуговує уваги ще один науково-психологічний напрям – психодинамічний, розвинений психологічними уявленнями таких корифеїв: А. Адлером [2], який вбачав у самоактуалізації конструктивне прагнення до досконалості, рух від центрованості на собі й цілей особистої переваги до завдань конструктивного оволодіння середовищем та соціально корисного розвитку [67]; Е. Еріксоном (1996), який розумів самоактуалізацію як вихід за межі своєї ідентичності; Х. Когутом, який вважав самоактуалізацію нарцисичним бажанням, що втілюється через розвиток самості людини (Ткалич, Шутько, 2013) [54]; Е. Фроммом (1995) [59], в роботах якого цей психологічний феномен трактувався як «плідна орієнтація», процес реалізації природного потенціалу особистості, розвиток «позитивної свободи»; К. Г. Юнгом (1994), який розкривав самоактуалізацію з точки зору досягнення, здійснення «самості», а також як індивідуалізацію, свідому реалізацію людиною своєї унікальної психічної реальності, всіх елементів особистості, результатом чого стає самореалізація.

Виходячи із вище проаналізованого матеріалу, розуміємо, що фундаментальне значення самоактуалізації полягає у розкритті вищого рівня існування особистості на всіх етапах життєдіяльності та у всіх сферах, що підтверджується її розміщенням на вершині «піраміди потреб» за А. Маслоу.

Чимало науковців спільно вважають самоактуалізацію надбанням дорослої людини (К. О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, О. О. Бодальов, Л. І. Божович, Т. О. Корень, Н. В. Старинська та ін.), яка пізнала свої здібності, має сформований «образ Я» і психологічно готова забезпечити зовнішні умови для своєї подальшої самореалізації

[47]. Одноголосно оптимальним періодом для здійснення самоактуалізації бачиться студентський вік (орієнтовно 18-25 років), коли природне бажання до самовираження, особистісного самоствердження, досягнення ідентичності, а також психофізіологічна активність і психічна зрілість молоді включається в процес професіоналізації особистості на етапі фахової підготовки. Тобто першочергово з професійною самоактуалізацією стикається студент як суб'єкт освітнього процесу, починаючи з вибору закладу вищої освіти і конкретної професії, продовжуючи навчанням в ньому та закінчуючи вибором місця роботи за спеціальністю, формуванням професійної зрілості і відповідної професійної кар'єри, чи ж потребою в переорієнтуванні на інший вид професійної діяльності (В. А. Гавриленко, Т. А. Каткової, О. В. Самаль [44], Н. В. Старинської [47], Л. В. Цурікова (2005), О. Ф. Яценко [67] та ін.). Можемо стверджувати, що професійна самоактуалізація означає «пошук «себе в професії», власної професійної ролі, образу Я, професійного іміджу, індивідуального стилю професійної діяльності, визначення для себе професійних перспектив, їх досягнення, встановлення нових професійних цілей, прагнення до гармонійного розкриття і реалізації свого потенціалу у вибраній професії» [44, с. 166].

За висновками І. В. Чайки [61], професійна самоактуалізація – це поступовий процес розкриття особистісного потенціалу та втілення його в професійній сфері під впливом зовнішніх (сприятливе середовище) та внутрішніх (мотиви, цілі, способи їх досягнення) чинників. Самоактуалізація особистості обумовлена всім процесом професійної підготовки і виступає значущим елементом готовності до професійної діяльності (Чайка, 2020, Яренчук, 2010).

Л. Р. Шафігуліна зазначає, що особистість здатна досягти професійної самоактуалізації за умови єдності ціннісно-мотиваційного

(усвідомлення ролі самоактуалізації в професії, пріоритет загальнолюдських, гуманістичних цінностей в педагогічній діяльності), гностичного (уявлення про самоактуалізацію, знання способів і засобів її стимулювання, прагнення до саморозвитку в професії), рефлексивного (інтерес до себе і професії, емоційна стійкість, спрямованість на усвідомлення свого Я, самоаналіз діяльності) і креативного компонентів (ініціативність, здатність до змін, спрямованість на творче виконання діяльності, зміну дійсності, формування і розвиток індивідуального стилю діяльності) (Шафигулина, 2009).

Структурність професійної самоактуалізації розкривають й інші науковці. Так, вивчаючи самоактуалізацію студентів у навчально-професійній діяльності, Л. В. Цурікова визначає її компонентами мотиваційно-цільовий (пізнавальний і професійний інтерес), змістовий (дієвість та системність знань, умінь, навичок) та регулятивний (рефлексивність та самостійність), стверджуючи, що її рівень підвищується завдяки застосуванню комплексу педагогічних умов: змістово-цільових, організаційно-процесуальних, методико-інструментальних (Цурікова, 2005, с. 7).

У свою чергу О. В. Самаль вважає, що структуру професійної самоактуалізації формують такі компоненти, як: 1) мотиваційно-потребовий (фактори «Мотиваційна спрямованість» та «Загальножиттєві потреби»), що відображає певну ієрархію мотивів, спрямованість особистості на ріст і розвиток, або на задоволення загальножиттєвих потреб; 2) функціонально-регулятивний (фактори «Внутрішня опора», «Самовідношення» і «Локус контролю») – виражає самовідношення, постійну рефлексію, самостійність і відповідальність, творчу активність; 3) ціннісно-смісловий (фактор «Осмисленість життя»), який відображає чіткі продуктивні смисложиттєві цінності і

цілі, прагнення досягати та втілювати їх в особистісній та соціально прийнятній формі, установки на самореалізацію та саморозвиток. За висновком вченої, функціонально-регулятивний компонент є базовим для самоактуалізації професіонала, що забезпечує віру в себе та свої можливості, прийняття себе таким, як є, внутрішній самоконтроль і самокерування, в тому числі своїми устремліннями та досягненнями [44, с. 169].

Вчена О. Ф. Яценко виділила в структурі самоактуалізації студента функціонально-генетичний (вікові особливості, здібності до конкретних видів діяльності, особливості реалізації потреб, рівень сформованості самосвідомості, специфіка взаємодії з людьми), особистісно-діяльнісний (особистісні якості та особливості, які сприятимуть ефективному виконанню майбутньої професійної діяльності, рівень сформованості професійних компетенцій) та ціннісно-смысловий (ціннісні орієнтації, осмисленість життя і т. д.) компоненти [67].

Вчені Н. В. Ключєва і Т. М. Яблонська вважають здатність до рефлексії механізмом ціннісного самовизначення та необхідним компонентом становлення майбутнього професіонала [65], а І. В. Чайка називає рефлексивно-регулятивну функцію однією з функцій самоактуалізації та звертає увагу на самоідентифікацію як чинник розвитку особистості вчителя І. В. Чайка [61].

За дослідженням М. Г. Ткалич, основними структурними компонентами професійної самоактуалізації є ресурс, процес та результат, тож у своєму розвитку вона проходить кілька етапів: самовизначення → самовираження → особистісна самоактуалізація → досягнення професійного «акме» [55].

Підсумовуючи, можна окреслити три основні підходи до вивчення професійної самоактуалізації (Шутько, 2014, с. 754):

1) суб'єктно-діяльнісний (К.О. Абульханова-Славська, Б. Г. Ананьєв, В. Є. Клочко, С. І. Кудінов, Є. А. Максимова, Л. М. Ожигова, І. В. Толкунова та ін.); 2) особистісно-розвиваючий (Г. О. Балл, Н. М. Дідик, В. П. Зінченко, Л. М. Карамушка, С. Д. Максименко, В. О. Моляко, В. О. Татенко, М. Г. Ткалич, О.П. Щотка та ін.); 3) акмеологічний (В. С. Агапов, А. О. Деркач, В. Г. Зазикін, А. О. Ткаченко, А. О. Реан, Л. Б. Шнейдер та ін.).

Аналіз змісту професійної самоактуалізації показав, що вчені відносять до найважливіших характеристик самоактуалізованої особистості, яка повноцінно функціонує, в тому числі і студента-психолога, такі (Б. Г. Ананьєва, О. О. Бодальова, М. О. Гутиря, Л. Л. Ігнат'єва, М. М. Кононова, А. Маслоу, Р. В. Овчарової, М. А. Садової, В. О. Самаль, О. П. Саннікової, Н. В. Старинської, К. Роджерса, С. Л. Рубінштейна, Т. М. Титаренко, А. В. Ткаченко та ін.): інтелектуальність, широкий світогляд, саморозвиток, соціальність, але при цьому незалежність від соціального середовища, емоційна стабільність, готовність до вирішення нових проблем, емпатичність, гуманістична спрямованість, свідоме і несвідоме прагнення до допомоги людям, толерантність, адекватний образ Я, самостійність суджень, прийняття себе та інших, професійна ідентичність, професійна рефлексія, відповідність особистісних рис загальнолюдським і національно-культурним цінностям, наявність психологічної культури, соціально-психологічної компетентності тощо. Погоджуємося, що зазначені індивідуально-психологічні якості самоактуалізованої особистості відповідають якостям особистості психолога-фахівця [47, с. 45-48].

Спостереження науковців показують, що перепонами на шляху до самоактуалізації в цей час стає невідповідність між наявністю великої потенційної кількості можливостей для саморозвитку та

самореалізації особистості молодій людині, а з іншого боку – недостатність особистісних та соціальних ресурсів для повноцінного втілення цих можливостей в життя [47, с. 52].

Основними передумовами становлення професійної самоактуалізації майбутніх психологів пропонуємо вважати: вроджену тенденцію особистості до зростання та розвитку; протиріччя між наявними цілями й ступенем їх реалізації; внутрішньоособистісні суперечності і зовнішні впливи, які можуть породжувати кризи; діалектичні суперечності між становленням та розкриттям внутрішньої сутності, між соціальним і біологічним, суспільним та індивідуальним [14]. Як бачимо, всі психологічні протиріччя так чи так залежать від особистісних особливостей людини і породжуються на основі її діяльності та взаємозв'язку із зовнішнім світом. За умови, коли студенту, фахівцю-початківцю під тиском певних обставин не вдається їх вирішити – виникають кризові професійні стани, зокрема ті, що стосуються фахової готовності.

Психологічні аспекти нормативних криз фахового навчання студентів-психологів

Запримітимо, що якщо початок процесу професійного становлення більш-менш визначений – юність, коли відбувається знайомство і первинне занурення в певну спеціальність, науково-теоретичне пізнання її сутності, загального змісту і ключових особливостей, то період завершення, на нашу думку, можна назвати лише умовно, оскільки професійне зростання і самовдосконалення не обмежується конкретними роками самостійної трудової діяльності – воно безперервно триває протягом всього життя завдяки постійному розвитку науки, виникненню нових теорій і концепцій, відповідно до актуальних змін у суспільстві. Підтвердження нашим поглядам

знаходимо, наприклад, в роботах А. В. Ткаченка, який вважає, що професійний саморозвиток є формою самовдосконалення особистості, напрямом її свідомих і цілеспрямованих змін, що детерміновані вимогами певного виду праці. Згідно його поглядів, основна ідея проблеми професійного саморозвитку – це ідея детермінації розвитку особистості діяльністю. Зокрема людина повинна б мати стійку свідому потребу в активності задля досягнення вершин професійної майстерності, повної самореалізації себе як особистості в тій соціальній сфері діяльності, яку визначає її майбутня професія [56].

В умовах активного пропагування безперервної професійної освіти, зміни соціальних поглядів на особистісно-професійні якості фахівця, рівень його компетентності та мобільності, вимог щодо зацікавленості у нестандартному, творчому підході до вирішення професійних завдань важливими є знання психологічних особливостей прояву нормативних криз професійного розвитку і результату їх проходження здобувачами освіти стають необхідною умовою пошуку продуктивних шляхів професійної самоактуалізації майбутніх спеціалістів.

Узагальнюючи думки психологів (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, М. В. Гамезо, Д. Б. Ельконін, Е. Еріксон, О. М. Леонтьєв, А. Маслоу, Т. М. Титаренко та ін.) (Божович, 2001, Гамезо, 2003, Маслоу, 1999, Леонтьєв, 1987, Виготський, 1984, Титаренко, 2004) поняття «криза» розуміється нами як: певний переломний момент у психічному розвитку та активній діяльності, що стає стимулом для реалізації внутрішнього потенціалу особистості; психологічна перебудова підструктур особистості (переоцінка цілей, потреб, цінностей, мотивів, поглядів, мислення, вибір нової моделі діяльності), зумовлена внутрішніми конфліктами з приводу сенсу і

спрямованості власного буття, певними подіями і життєвими труднощами, що стимулює її до рішучих дій.

У психологічній науці кризи професійного розвитку прийнято відносити до нормативних криз розвитку особистості, тобто таких, що є закономірним, логічним та послідовним явищем протягом дорослого періоду всіх суб'єктів праці, яке змінює темп і вектор професійного розвитку людини, забезпечуючи безперервність її розвитку і самоактуалізації. Кризи виникають внаслідок протиріччя між нормативним структурно-особистісними перетвореннями певного віку та культури і прагненням до збереження індивідуальної цілісності, самототожності (Е. Ф. Зеєр, Е. Е. Симанюк, О. Л. Солдатова, К. Юнг та ін.) [24, с. 28; 41]. Науковці стверджують, що, незважаючи на нетривалість у часі, нормативні кризи, однак, здатні кардинально перебудувати психологічну структуру та професійну свідомість особистості, впливаючи на потенціал і самооцінку людини, змінюючи темп і спрямованість її професійного розвитку (залежно від конструктивного чи деструктивного виходу з кризи).

Початком криз професійного становлення є юнацький вік, коли старший підліток орієнтовно «приміряє» на себе ту чи ту професію, будуючи життєві плани на майбутнє, а в подальшому вони виникають на кожному важливому етапі професіоналізації особистості, зокрема в період фахового навчання студента – початкового етапу становлення ідентичності, самосвідомості та самооцінки майбутнього фахівця.

Ретроспектива показує, що теоретико-методологічною основою для розуміння і вирішення питань нормативних криз стають фундаментальні уявлення та ідеї основоположників і сучасників вітчизняної та зарубіжної психологічної науки (К. Б. Аксенченко, О. О. Бодальов, В. Й. Бочелюк, Б. С. Братусь, Л. С. Виготський, А. О. Деркач, А. М. Журба, Д. Б. Ельконін, О. М. Леонтєв,

С. Б. Кузікова, А. Маслоу, М. С. Панов, К. Роджерс, З. Фрейд, Д. Холланд, К. Юнга, В. Франкла, Т. І. Щербак та ін.), що стосуються:

1) інстинктивної природи життя людини та комплексних психологічних механізмів, що формують її потреби людини: в даному разі професійна діяльність розглядалася як процес сублімації, як форма задоволення ранніх дитячих потреб завдяки спрямуванню в ту чи ту професійну область енергії лібідо, а кризи вважалися наслідком незадоволення внутрішніх потягів, протиріччя між бажаним та реальним тощо (З. Фрейд) (Кондаков, 1989).

2) провідної діяльності, психічних новоутворень та рушійних сил особистості на різних вікових етапах, змін соціальної ситуації розвитку (Л. І. Божович, Л. С. Виготський, В. Давидов, Д. Б. Ельконін, О. М. Леонт'єв та ін.), що в сукупності уможливило встановлення зв'язку між навчально-професійною діяльністю та професійними кризами в період фахової підготовки студентів, формуванням в період останніх професійних новоутворень, що процесами їх самореалізації та самоактуалізації [38];

3) спіральності індивідуального розвитку людини, поняття «самості» (К. Юнг, 1988): протягом життя людини її старі проблеми та питання неминуче повторюються, стаючи щоразу все складнішими, а їх успішне подолання можливе завдяки концентрації уваги на своїй «самості», внутрішньому ядрі особистості, на вирішенні внутрішньо-особистісних конфліктів, на знаходженні індивідуальності, завдяки усвідомленню та активізації своїх мотивів і прагнень, вмінню пристосуватися до нових умов;

4) постійного пошуку людиною сенсу життя, наявність якого і забезпечує розвиток особистості, її професійне становлення, а втрата / відсутність зумовлюють настання кризи [58];

5) професійного становлення в контексті моральних чинників людини (професійно-етичні норми, цінності та ідеали стосовно себе й інших), які стають внутрішніми ресурсами для подолання кризи професійної діяльності (Братусь, 1999);

6) акмеологічної концепції розвитку професіонала (А. О. Деркач (2004), В. Г. Зазикін (2003), А. В. Ткаченко (2019));

7) взаємовпливу професійного розвитку та особистісного зростання: саморозвиток людини стимулює перетворення професійної діяльності, яка, в свою чергу, спонукає розвиток особистості (Фонарьов, 1997);

8) професійної переорієнтації та перенавчання як імпліцитного виходу з криз розвитку дорослого віку (В. Й. Бочелюк, М. С. Панов) [10];

9) стратегій саморозвитку в життєвій кризі особистості з точки зору ресурсного підходу, зокрема психологічних ресурсів подолання особистісних криз [30; 34], а також психологічних особливостей перебігу кризи середнього віку [32];

10) атрибутивного стилю як чинника стресостійкості особистості у кризових ситуаціях життя [35; 36].

На сьогодні основоположною класифікацією нормативних криз у процесі професіоналізації вчені вважають їх систематизацію в авторстві відомого психолога Е. Ф. Зеєра (2006, 2007), який виділив: кризу вибору професії, кризу навално-професійних орієнтацій, кризу професійних експектацій, кризу професійного зростання, кризу професійної кар'єри, кризу соціально-професійної самоактуалізації та кризу втрати професійної діяльності. Науковці М. С. Пряжников та О. Ю. Пряжникова [42] додають до цього списку ще кризу соціально-професійної адекватності, що виникає в перші роки після виходу фахівця на пенсію.

Серед виокремлених Е. Ф. Зеєром професійних криз під нашою пильною увагою знаходяться ті, котрі стосуються періоду фахового навчання студентів-психологів.

Вітчизняні психологи Л. Г. Подоляк та В. І. Юрченко (2006) виділили кілька кризових ситуацій, що характерні для фахового навчання здобувачів вищої освіти: криза професійного вибору (вагання студента щодо правильності обраної професії); криза зменшення залежності від батьківської родини (пов'язана з емоційними, психологічними, економічними проблемами); криза інтимно-сексуальних стосунків (пов'язана з процесами формування ідентичності); криза навчально-професійної діяльності (пов'язана з психотравмуючими ситуаціями навчального процесу); криза «виходу у світ» (завершення навчання у ЗНЗ і поява почуття невизначеності).

За даними вчених О. П. Сергеєнкової та О. А. Столярчук [46], детермінуючими факторами криз фахового навчання студентів є: надто висока завантаженість (навчання займає 8-10 год на день), поєднана з обмеженістю часу для відпочинку, дефіцитом (чи й відсутністю) позанавчальних інтересів (наприклад, на першому курсі), монотонність навчання та недостатня підтримка з боку викладачів і неможливість впливати на прийняття рішень, стресогенні фактори у вигляді соціальної оцінки, невизначеності щодо майбутнього та професійної самореалізації (наприклад, у студентів випускних курсів), адаптація на тлі розгортання професійної діяльності до завершення навчання (ускладнює переживання кризи професійної ідентифікації). Враховуючи зазначені чинники, автори загострюють увагу наукової спільноти на ризику трансформації нормативних криз фахового навчання в синдром емоційного вигорання у студентів різних курсів, найбільш небезпечними наслідками розвитку якого називають не лише послаблення навчальної мотивації та погіршення академічної

успішності студентів, а й, головне, знецінення ними навчально-професійних досягнень і розчарування в собі, зниження працездатності та життєвого тону, депресивні переживання [46, с. 79-80].

Встановлено, що вагомий вплив на виникнення професійних криз загалом здійснюють такі чинники: соціально-економічні умови життєдіяльності людини (переїзд, скорочення робочих місць, закриття підприємства); вікові психофізіологічні зміни; індивідуально-типологічні особливості людини (стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, стаж роботи, рівень тривожності, акцентуації характеру, емоційна лабільність, витривалість, самооцінка, темперамент, цінності, актуальні потреби тощо); наднормативна активність внаслідок незадоволеності власним становищем, відносинами в колективі, соціальним статусом тощо; організаційні умови роботи (тривалість робочого дня, зміст праці, участь в ухваленні рішень, робочі перевантаження); вступ на нову посаду; захопленість професійною діяльністю; дефіцит особистого часу; негативні нюанси в спілкуванні з колегами і клієнтами; якісна перебудова способів виконання професійної діяльності; гендерні стереотипи (Зеєр, 2006, Маркова, 1996, Полухіна, 2018, Симанюк, 2004, Юрьєва, 1998). Подібна різноманітність чинників цілком обґрунтовує думку науковців щодо суб'єктивного характеру інтенсивності переживання особистістю кризових періодів фахового становлення: від виражених проявів до нетривалого й латентного їх перебігу, а то й відсутності у деяких студентів (В. В. Мосійчук, Ю. П. Поваренков, К. М. Поліванова).

Емпіричне вивчення нормативних криз фахового навчання студентів дозволило О. А. Столярчук встановити порядок їх розгортання: особи на першому курсі переживають кризу адаптації, на третьому курсі – кризу професійної апробації, випускники четвертого курсу навчання – кризу фахової готовності, а здобувачі магістерського

рівня вищої освіти – кризу професійної ідентифікації, чинниками якої є загострення суперечностей між відповідністю професії особистісним потребам самореалізації та розвитку потенціалу [50; 52].

На думку Т. О. Корень студенти-психологи за час професійної підготовки у ЗВО проходять кілька стадій професійного розвитку: 1) адаптація – пристосування до умов і змісту навчально-професійного процесу, засвоєння нової соціальної ролі, налагодження відносин один з одним і викладачами (проходження кризи професійного вибору); 2) інтенсифікація – розвиток загальних і спеціальних здібностей студентів, інтелекту, емоційно-вольової регуляції, самостійності, відповідальності (криза навчально-професійних експектацій – розчарування професійною освітою і професійною підготовкою); 3) ідентифікація – формування професійної ідентичності та самовизначення, здатності до самопрезентації, готовності до майбутньої професійної діяльності психолога [29].

Незважаючи на посилену увагу науковців до проблеми криз професійного становлення на різних вікових етапах, недостатньо вивченим залишається зміст нормативних криз фахового навчання студентів-психологів. Все ж аналіз низки психолого-педагогічних наукових досліджень (Т. В. Алексеєва (2004), А. А. Бойко (2014), О. М. Кокун (2012), Т. О. Корень (2011), В. В. Мосійчук (2014, 2019), Е. Е. Симанюк (2004), О. А. Столярчук (2010, 2020), О. І. Філіпович (2009), В. В. Шевченко (2017) та ін.) дозволяє виокремити та узагальнити види кризових періодів у студентів-психологів на стадії професійної освіти та охарактеризувати їх особливості.

1. Криза адаптації на початку професійної освіти в ЗВО, що зумовлена різкою зміною умов навчання зі шкільних на університетські, необхідністю швидкого пристосування до соціально-професійної ситуації розвитку, самостійного опанування великого

обсягу навчального матеріалу для якісної підготовки до першої сесії з відповідних дисциплін (Т. В. Алексєєва, Н. І. Іванцев, Т. О. Корень, С. П. Макушева, О. А. Столярчук, В. В. Шевченко та ін.). До характерних проявів цієї кризи відносимо: дезорієнтованість під час пристосування до нових умов, вимог і змісту навчально-професійного процесу, труднощі входження в студентський соціум та встановлення відносин з викладачами; засвоєння нової соціальної ролі, соціально-професійних цінностей, нового виду провідної діяльності; відчуття внутрішньої напруги, тривожність, невпевненість у власних силах, емоційне та психічне перевантаження новими подіями, інформацією; труднощі самоорганізації, самоконтролю при вимогах самостійного опрацювання матеріалу; недостатньо сформована мотивація навчання в обраній професії.

2. Однією з перших нормативних криз, з якою стикаються студенти-психологи за час професійної підготовки у ЗВО, є криза професійного вибору, що може виникати на першому та останньому роках професійного навчання, її підґрунтям стають протиріччя у сфері професійного самовизначення: між знаннями, уявленнями особистості про професію психолога та її реальною змістовою сутністю, незнанням конкретних сфер застосування психологічної практики; між ціннісними орієнтаціями особистості студентів та цінностями майбутньої професійної діяльності; між переважанням особистісно-центрованих мотивів, спрямованих на вирішення власних проблем засобами професії психолога та відсутністю мотивів, спрямованих на оволодіння змістом професійної діяльності психолога (О. І. Філіпович, 2009); між рівнем теоретичної та практичної підготовки протягом навчання в ЗВО. Проявляється ця криза в незадоволеності професійною освітою та професійною підготовкою, супроводжується прагненням до фінансового самозабезпечення через зростання власних потреб, тому

навчання часто відходить на другий план, а власне професійна діяльність – за фахом чи «підробляння» – стає провідною [24; 29].

3. Згідно інших психологічних досліджень, після кризи професійного вибору не оминає практично жодного студента-психолога ще одна – це криза апробації (О. П. Коханова, К. Н. Поліванова, О. А. Столярчук, Л. Б. Шнейдер), яка припадає на час збільшення професійно орієнтованих навчальних дисциплін та проходження активної професійної практики (орієнтовно 3 курс), коли студенти мають змогу проаналізувати рівень своєї професійної компетентності в царині психології, професійно значущих якостей та потенціалу в максимально наближених до реальності умовах, що створюються освітнім закладом (виробничою базою практики) [38]. Як вказує О. А. Столярчук, зміст кризи апробації полягає в суперечності між теоретичною та практичною професійною підготовкою студента-психолога, незбалансованістю його як суб'єкта навчальної діяльності та майбутнього фахівця [49; 52]. Вчений говорить, що результатом цієї кризи може стати зниження професійної самооцінки [48; 49].

4. Вивченню ще однієї кризи – фахової готовності – присвячені дослідження В. В. Мосійчук (2014) і О. А. Столярчук (2010). Її детермінацію вчені вбачають у загостренні суперечності між усвідомленням студентом-психологом наближення випуску із ЗВО (важливість випускної наукової роботи, виробничої практики, результатів підсумкової атестації), початку професійної діяльності та недостатньо сформованою готовністю до цього, очікуваннями важливих життєвих випробувань (ухвалення рішення про подальше навчання, пошук місця роботи тощо) і тому – наявністю внутрішньої розгубленості. Характерними проявами кризи фахової готовності нерідко є низький рівень мотиваційного компоненту, активне проектування й рефлексія можливості своєї приналежності до

психологічної фахової спільноти, професійна фрустрованість (деструктивне переживання кризи), виражена стурбованість за своє майбутнє, недостатність позитивних емоцій від навчання, травматичні емоційно-негативні переживання тривоги.

Цікавим для нас виявилися емпіричні результати В. В. Мосійчук, який, досліджуючи психологічні особливості кризи фахової готовності, встановив кілька важливих положень. По-перше, більше третини студентів-психологів мають ознаки деструктивного її переживання, що проявляється у вигляді професійної фрустрованості. По-друге, близько половини випускників оцінюють власну готовність до майбутньої професійної діяльності на низькому рівні (стосується мотиваційного компоненту). По-третє, з'ясовано недостатність позитивних емоцій під час фахового навчання та наявність травматичних емоційно-негативних переживань тривоги, що і вказує на кризові моменти. Науковець детермінує кризи фахової готовності очікуваннями студентами-психологами (випускниками) важливих життєвих випробувань (державних іспитів, пошук місця роботи тощо) (Мосійчук, 2014).

5. Кризу навчально-професійних експектацій (розчарувань) ми теж розглядаємо серед переліку криз фахового навчання, ґрунтуючись на спостереженні, що студенти-психологи нерідко розпочинають самостійну психологічну практику ще в період навчання, завдяки чому вже на старших курсах вони знайомляться з особливостями діяльності, умовами роботи, колективом та контингентом клієнтів (діти, дорослі), долучаються до реальних психологічних проблем, їх безпосередньої оцінки, усвідомлення і визначення напрямків психологічного супроводу, проводять аналіз рівня заробітної плати у співвідношенні з посадовими вимогами, особистісним внеском у роботу, аналізують перспективи професійного розвитку і т. п., що дозволяє провести паралель між їхніми уявленнями та професійною дійсністю [24; 29].

Ознаками цієї кризи стають, наприклад, труднощі у встановленні виробничих взаємовідносин з різновіковими колегами, розбіжності між професійними очікуваннями та реальною професійною дійсністю: незадоволеність змістом психологічної роботи певної організації, посадовими обов'язками, рівнем заробітної плати.

6. Криза професійного зростання (стадія ідентифікації за Т. О. Корень) в період формування професійної ідентичності та самовизначення (інколи може виникати в період навчання на випускному курсі магістратури), набуття здатності до самопрезентації, готовності до майбутньої професійної діяльності психолога [24; 29].

Проявляється в незадоволеності своєю посадою і кар'єрними успіхами, в потребі в підвищенні кваліфікації, що відбувається паралельно зі створенням сім'ї та погіршенням фінансових можливостей.

Аналізуючи чинники, що детермінують кризи фахового навчання, їх прояви та вплив на особистість майбутнього спеціаліста, ми припускаємо, що рання включеність майбутнього психолога у практичну професійну діяльність може зменшити рівень фрустрованості та зменшити інтенсивність переживання негативних емоцій під час кризи фахової готовності [18].

Ґрунтуючись на поглядах психологів Л. С. Виготського (1984), Е. Ф. Зеєра (2006), подаємо власне бачення змісту фаз розвитку нормативних криз фахового становлення студентів-психологів [16].

1. Передкритична фаза, в якій студент-психолог стикається із суперечностями між суб'єктивними уявленнями про характер професійного навчання та об'єктивними реаліями нової соціальної ситуації розвитку. Майбутнього психолога можуть незадовольняти (усвідомлено чи неусвідомлено) зміст навчальної діяльності (загальний перелік дисциплін, серед яких велика кількість «непотрібних»),

зорієнтованих на загальний культурний розвиток студента вищої школи), засоби і методика викладання, характер міжособистісних відносин у середині академічної групи (психологічний дискомфорт і конфлікти на фоні нерівності соціального становища, життєвих поглядів і переконань, навчально-професійних мотивів і прагнень, конкуренція за першість у стипендіальному рейтингу) та в системі «викладач-студент-ЗВО» (неочікувано високі педагогічні вимоги до навчальної підготовки, рівня загальної успішності, академічної доброчесності).

2. Критична фаза характеризується усвідомленням студентом-психологом незадоволення своїм соціально-професійним статусом і професійною діяльністю, потреба в зміні яких стикається з об'єктивною можливістю реалізації. Це протиріччя виразно проявляється в поведінці й діяльності: психічне напруження, конфліктність чи апатичність, зниження або втрата інтересу до оволодіння професією психолога, відсутність бачення перспектив професійного розвитку і переключення на інші види діяльності.

3. Посткритична фаза, коли студент-психолог знаходить шляхи вирішення протиріч. Встановлено два науково обґрунтованих можливих наслідків проходження нормативних кризових періодів фахового навчання студентів-психологів: конструктивний, що проявляється в особистісному зростанні, коли особистість самостійно долає небажані професійні якості та піднімається на вищий рівень професійного розвитку; деструктивний – особистісна деградація, зміна вектору на реалізацію в позапрофесійній діяльності (у побуті, хобі і т. п.), професійна апатія тощо (Н. О. Антонова, Е. Е. Симанюк). Варіантами деструктивного виходу з професійної кризи вбачаємо також ситуації, коли студент-психолог, знаходячись на етапі входження в самостійну професійну діяльність, починає пливти «за течією» і застряє

на певному рівні особистісно-професійного розвитку, не вбачаючи потреби в подальшому самовдосконаленні, втрачаючи професійну мобільність, ставить перед собою високі цілі без здійснення реальних кроків для їх досягнення, надає психологічній діяльності нехарактерного для неї сенсу (бачення можливості використовувати приватну інформацію про клієнтів у корисливих цілях; прагнення вирішити особистісні проблеми через досвід клієнтів; жага самоствердитися в очах життєво стурбованих клієнтів і сформувати імідж спеціаліста без орієнтації на якість надання психологічної допомоги; свідоме застосування неефективних, а то й шкідливих технік з метою продовження фінансового періоду роботи з клієнтом тощо).

Хай там як, а науковці все ж наголошують на суб'єктивності щодо інтенсивності переживання (виразності проявів) кризових періодів фахового становлення і вказують на нетривалий, латентний їх перебіг, або й на відсутність у деяких студентів (В. В. Мосійчук, Ю. П. Поваренков, К. М. Поліванова). Зокрема вчена А. К. Маркова (1996) дослідила обумовленість виникнення професійних криз індивідуальними (стать, вік, рівень освіти, сімейний стан, стаж роботи, витривалість, самооцінка, рівень тривожності, темперамент) та організаційними (умови роботи, робочі перевантаження, дефіцит часу, тривалість робочого дня, зміст праці, участь в ухваленні рішень, спілкування з колегами і клієнтами) чинниками.

Цікавим вважаємо є дослідження Л. Ю. Баталової (2010), зосереджене на акмеологічних особливостях професійної самоактуалізації (на прикладі інженерно-технічних працівників). Так, шляхом емпіричного дослідження вченою встановлено, що за низького рівня самоактуалізації саморозуміння та аутосимпатія стають негативними факторами, які гальмують процеси саморозвитку та самореалізації людини. Особи проявляють уміння адаптуватися до

зміни умов, особливо в області політичного життя, прагнучи до досягнення конкретних і помітних результатів, але активізація в них прагнень до реалізації своїх творчих можливостей, самоудосконалення, досягнення результатів можливі лише завдяки формуванню цінностей самоактуалізуючої особистості. При високому рівні самоактуалізації виразними є готовність до змін і відмови від стереотипів, прагнення до реалізації своїх творчих можливостей, особливо в області отримання нових знань. Встановлено, що рівень самоактуалізації разом із направленістю на ті чи ті життєві цілі визначають можливості розробки життєвих стратегій: за високого рівня відзначається їх акмеологічна спрямованість та оптимальний характер завдяки переважній дії креативних механізмів, а за низького рівня зазвичай будуються непродуктивні життєві стратегії. Загалом розвідки Л. Ю. Баталової показали наявність значного взаємозв'язку між компонентами самоактуалізації, значимістю життєвих сфер, спрямованістю на життєві цілі, соціальною креативністю та задоволеністю працею в групах з високим та низьким рівнем самоактуалізації.

***Аналіз психологічних особливостей професійної
самоактуалізації як чинників превенції кризи фахової готовності
майбутніх психологів***

Враховуючи посилену спрямованість української системи освіти в аспекті підвищення рівня особистісної та професійної компетентності фахівця, готового до інноваційної, творчої діяльності за різних обставин, перед науковою спільнотою постає важливе завдання з переосмислення концептуальних наукових положень щодо забезпечення умов і можливостей якісної професійної підготовки майбутніх психологів у вищій школі, які останніми роками посилено залучаються до вирішення широкого кола проблем соціально-

побутового, економічного, національного, духовно-культурного, освітнього, екологічного характеру тощо. У коло наших наукових інтересів потрапляють психологічні чинники професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності, адже вона супроводжується емоційними переживаннями (фрустрованість, тривога) процесів завершення академічного навчання (узагальненою оцінкою своїх знань у ЗВО), самооцінкою своєї професійної компетентності (рівня готовності до самостійної діяльності), фокусуванням на виборі місця роботи, проблемами гармонійного поєднання професійного та особистого життя. Саме тому готовність особистості до професії ми розуміємо як інтеграцію системи якостей, мотивів і цінностей, знань і практичних умінь, досвіду особистості, що забезпечують усвідомлення соціальної відповідальності та ролі спеціаліста в суспільстві [18; 19]. Від характеру проходження кризи фахової готовності залежить, по суті, обрання особистістю подальшого напрямку професіоналізації, а саме зміна його вектору чи подальше вдосконалення в уже обраній сфері. Цей факт зумовлює зростання зацікавленості серед наукових співробітників адаптаційними механізмами, чинниками, що сприяють професійній самоактуалізації студентів різних напрямків фахової підготовки. Враховуємо думку С. Б. Кузікової, що сам процес фахової підготовки майбутніх фахівців має стати процесом формування суб'єкта саморозвитку, що повною мірою стосується також організації фахової підготовки студентів-психологів, що зумовлюється специфікою їх майбутньої професійної діяльності, спрямованої на надання психологічної допомоги іншим [30; 33].

Теоретичний аналіз літературних джерел дав можливість з'ясувати різноманітність наукових поглядів на загальні чинники професійної самоактуалізації особистості, а також на психологічні

чинники, які сприяють формуванню цього процесу у студентів психолого-педагогічного напрямку. Безпосередньо за тематикою нашого дослідження важливими є: наукові доробки Т. О. Афанасьєвої (2013) стосовно психологічних особливостей криз професійного становлення психолога; роботи А. І. Іващенко (2020) з розкриття професійної рефлексії в якості механізму саморозвитку майбутніх психологів; результати вивчення О. М. Кокуном (2017) чинників та психофізіологічного забезпечення професійного самоздійснення особистості; наукові праці В. В. Мосійчук (2014; 2019) та О. А. Столярчук (2010; 2020), присвячені вивченню детермінантів кризи професійного становлення, зокрема кризи фахової готовності студентів-випускників; публікації М. М. Конової (2019; 2021), Н. В. Старинської (2015), А. А. Фурмана (2009), в яких висвітлено різні аспекти формування професійних якостей майбутніх фахівців, особливостей та чинників професійної самоактуалізації майбутніх психологів; дослідження І. А. Шестопаля стосовно психологічних особливостей професійної самореалізації жінок зрілого віку; наукові праці К. В. Седих, К. О. Милашенко (2020) щодо психологічного аналізу пікових переживань як чинника самоактуалізації особистості; актуальні нині дослідження В. Й. Бочелюк та М. С. Панова (2021) щодо ролі самоактуалізації особистості в умовах пандемії COVID-19 та ін.

Проте в ході наукових пошуків нами помічено, що проблема чинників та умов ефективної професійної самоактуалізації студентів-психологів, особливо в період кризи фахової готовності, до сьогодні вважається однією з ключових і недостатньо теоретико-емпірично вирішених.

Серед вчених існували різні думки і припущення стосовно психологічної природи самоактуалізації: вона може обмежуватися поєднанням зовнішніх і внутрішніх факторів (соціальний вплив,

груповий тиск, які часто діють супротив смаків і суджень особистості) (за А. Маслоу) (Maslow, 1967); відбувається під впливом соціальних і культурних умов існування людини, тож її прагнення та бажання ніби спрямовуються в протилежні сторони (Хорні, 2016); людина організовує своє життя при одночасному процесі регуляції як зі сторони суспільства, так і на основі саморегуляції (К. А. Альбуханова-Славська); основними умовами самореалізації стають не лише соціальні та психологічні фактори, але й педагогічні, психоекологічні та психофізіологічні умови (полісистемна модель самореалізації особистості С. І. Кудінова).

Вважаємо, хибно розглядати професійну самоактуалізацію поза межами самоактуалізації особистісної, понять індивідуалізації та соціалізації, адже людина є суб'єктом праці і носієм культурних цінностей, її внутрішній світ, прагнення і уявлення про матеріальні, духовно-соціальні осередки свого буття, безумовно, визначають напрямки діяльності в аспекті фахового становлення. Підтвердження наших поглядів знаходимо, наприклад, в дослідженні О. О. Богатирьової (2009), де вона вказує, що особистісна та професійна самореалізація являють собою два різновекторні та взаємопов'язані процеси, а їх співвідношення може варіювати від тотожності до конфлікту. Інша вчена, Ю. Г. Долінська, теж зауважує, що протиріччя між особистісною та професійною самосвідомістю призводять до порушень особистісної та професійної ідентичності психолога, а тому достатній рівень професійної підготовки психолога-практика можливий лише за умови самоактуалізації його особистості. З огляду на це, чинники формування і становлення особистісної та професійної самоактуалізації, як і самореалізації, теж правильно б уважати взаємопов'язаними і взаємозалежними.

Чималу роль у попередженні розвитку кризи фахової готовності в ході професійної самоактуалізації та деструктивного виходу з неї, вдалої адаптації до навчально-професійних змін і очікувань відіграє наявність позитивного ставлення студента-психолога ЗВО до майбутньої професії. Згідно деяких досліджень, на це впливають суб'єктивні, суб'єктивно-об'єктивні та об'єктивні чинники, рівень та специфіка впливу яких, вважаємо, відображають також причинність успішної професійної самоактуалізації. До перших, суб'єктивних, включають рівень домагань і самооцінки, локус контролю, почуття задоволеності професією, особливості цілеутворення, висока мотивація досягнень у діяльності, пізнавальні мотиви тощо. Серед суб'єктивно-об'єктивних чинників виділяються успішність у навчальній діяльності, виконання освітніх завдань відповідно до очікувань викладачів, зразкова поведінка тощо. Об'єктивними чинниками вважаються схвальна оцінка діяльності студента викладачами та однокурсниками, діалогічні стосунки у навчальній групі, які позитивно впливають на психологічний клімат у колективі та ін. (Н. Н. Пилипенко, 2009).

За висновками О. О. Богатирьової (2009), особистісними факторами для успішної професійної самореалізації стають самоефективність (системотворча якість, яка проявляється в умінні організувати свою діяльність і досягти успіху у взаємодії з оточуючими), мотивація досягнення та гнучкість поведінки і спілкування, а основним показником професійної самореалізації вчена вважає кар'єрне зростання. Названі чинники, вважаємо, доцільно розглядати і в процесі професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності, але в даному разі показником стає не кар'єра, оскільки студенти тільки націлюються на її здійснення, а більше психологічна готовність до зміни соціальної ситуації розвитку, усвідомлення необхідності переходу на новий рівень

професійного становлення і адаптивність до пов'язаних із цим змін та нових умов професійного простору, в якому провідна роль (планування, організація, власне діяльність, відповідальність тощо) буде належати лише конкретному суб'єкту.

Ключову роль в розвитку самоактуалізаційної особистості студента-психолога відіграє мотиваційний механізм адаптації особистості, який, як вказує Н. Н. Пилипенко (2009), актуалізується через такі значущі внутрішні чинники:

1) потреби в досягненнях, в афіліації, в особистісному і професійному зростанні, мотиви досягнення успіху, професійні ціннісні орієнтації (власне мотиваційна складова);

2) локус контролю, самооцінка, характерологічні риси (особистісна складова);

3) рівень тривожності, психічні стани, вияви емоцій (емоційна складова);

4) оцінка особистістю особливостей кризової ситуації, розуміння об'єктивних причин її виникнення, адекватне ситуації передбачення використання засобів її вирішення (когнітивна складова);

5) особливості саморегуляції поведінки, вияви вчинків, способи виконання професійної діяльності (поведінкова складова);

6) система ставлень до професії, спеціальності, місця роботи та рівень задоволення останніми.

Ми погоджуємося з твердженням Т. С. Яценко, що самопізнання і самокорекція є необхідними передумовами у підготовці особистості до професійної взаємодії [66] та поділяємо погляди М. М. Конової стосовно необхідних складових самоактуалізації студента-психолога, якими вчена вважає: високий рівень самопізнання, що складається із самоспостереження відповідного рівня та адекватної самооцінки [27].

Продовжуючи вивчати експериментальні дослідження, наукові погляди вчених на структуру, джерела і механізми розвитку самоактуалізаційних властивостей здобувачів освіти, ми змогли теоретично виділити з-поміж них ті, що ґрунтовно розкривають важливе для нас питання чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності:

1) адекватна самооцінка, локус-контроль життя та цілі у житті, смисложиттєві орієнтації, планування й оцінку результатів, загальний рівень і стиль саморегуляції поведінки, навчально-професійні мотиви діяльності особистості та мотиви досягнення успіху (Н. В. Підбуцька, 2014);

2) опора на себе і незалежність від інших, вміння керувати власними цілями і переконаннями, професійна ідентичність (усвідомлення своєї приналежності до певної професійної спільноти, чіткі уявлення про себе та свої прагнення в майбутній професії) [47, с. 109].

3) професійне самовизначення: самоаналіз поведінки, своїх психологічних властивостей, свідомо постановка питань професійного розвитку, кар'єрного росту в майбутній професійній діяльності тощо (Т. О. Корень, Т. В. Кудрявцев, П. А. Шавир та ін.) [29; 47, с. 43-44];

4) професійна рефлексія, яка активізує професійний саморозвиток і потенціал майбутнього фахівця (когнітивно-інформаційний, мотиваційно-ціннісний, регулятивно-поведінковий компоненти) [22, с. 181-182]; завдяки ній випускник «проектуює усвідомлювані ним професійні якості на внутрішній еталон ідеального фахівця, співставляє свої професійні характеристики з ціннісними шкалами, визначаючи вже власну цінність як спеціаліста з позиції професійної придатності та майстерності», проявляючи аутосимпатії (позитивні, негативні) щодо свого професіоналізму [51, с. 30];

5) розумова та соціальна зрілість, досконалість моральної і духовної свідомості, гармонійність системи ціннісних орієнтацій [60].

Як бачимо, дослідники надають важливу роль суб'єктивним (внутрішнім) чинникам в особистісному та професійному розвитку майбутнього фахівця, з чого прослідковується та усвідомлюється глибина твердження Т. М. Титаренко: «якщо людина не розвиває власні здатності ..., вона поступово втрачає здатність самоактуалізуватися» [53, с. 337]. Із зазначеного вище робимо висновок, що з метою вдалого проходження кризи фахової готовності та, як наслідок, успішної професійної самоактуалізації науковцям варто акцентувати увагу на: емоційно-ціннісному та позитивному відношенні студента-психолога до обраного фаху, на спектрі його навчально-професійної мотивації (матеріальних, духовних, культурних, близьких чи віддалених мотивах, чітко усвідомлених або неусвідомлених (С. Д. Максименко, 2008), на рівні свідомого й адекватного ставлення до соціальної дійсності і до себе, на якості особистісно-професійного самоаналізу і рефлексії, на сформованості професійної ідентичності, зрілості когнітивної та поведінкової сфери, комунікативності, наявності прагнення до вдосконалення своїх здібностей та творчого самовираження в професії, достатності професійних знань, що надають впевненості, на готовності до професійної самореалізації.

Однак джерелами професійної самоактуалізації майбутнього психолога стають і об'єктивні (зовнішні) чинники, які відображають вплив на нього соціуму, середовища та організаційних умов навчання (на рівні держави, адміністративного ладу закладів вищої освіти, студентського колективу, родини), цінності сімейного виховання. Від зовнішніх чинників, вказує О. А. Столярчук (2010), наприклад, емпатійного, підтримуючого ставлення викладачів залежить також вибір стратегії подолання студентом криз фахового навчання.

Припускаємо, що залежно від їх поєднання – сприятливого чи несприятливого – самоактуалізація студентів-психологів може зазнавати великих енергетично втрат, потребувати часових і навіть матеріальних витрат, які молода особистість, незважаючи на внутрішню стійкість і мотивацію, не зможе самостійно досягнути.

Як базові, звісно, варто враховувати й соціально-демографічні чинники: вік, стать, місце народження, сімейний стан майбутнього спеціаліста [43].

Беручи до уваги досвід науковців щодо класифікації чинників ефективної діяльності організації [23, с. 37-39] та чинників професійної самоактуалізації держслужбовців [43], а також маючи власні наукові уявлення з обраної проблематики, спробуємо схарактеризувати чинники макрорівня (рівень суспільства), мезорівня (рівень організації) та мікрорівня (рівень особистості) професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності [19] (таблиця 1).

Таблиця 1

Характеристика рівневої структури чинників самоактуалізації студентів-психологів

Рівень	Структура чинників самоактуалізації
Макрорівень	Соціально-економічний та політичний устрій і розвиток країни, де навчається студент-психолог, які визначають рівень фінансування ЗВО для підготовки спеціалістів певної галузі; ставлення суспільства до професії психолога (соціальний запит на психологічну допомогу, рівень довіри до психологів); місце професії в загальній картині спеціальностей (престижність, імідж); мережа організацій з відповідним фаховим запитом (створює робочі місця, конкурентність).
Мезорівень	Середовище професійного навчання (формальна, неформальна, інформальна освіта); стиль навчально-виховної діяльності в ЗВО (на рівні факультету, кафедри); широкий вибір навчальних можливостей та діяльності;

	особистість куратора студентської групи психологів, стиль його керівництва; взаємовідносини між студентами, студентами і викладачами (комфортні, відкриті і довірливі, напружені, конфліктні); рівень орієнтовної заробітної плати майбутнього психолога та показник задоволеності ним.
Мікрорівень	<p>1) індивідуально-типологічні та професійно-значущі якості особистості: темперамент, характер, когнітивні здібності та можливості, ціннісні орієнтації та мотиви навчально-пізнавальної діяльності стосовно обраного фаху, рівень задоволеності ними та змістом майбутньої роботи, соціально-психологічну компетентність, професійну рефлексію та емпатію, самоідентичність (уявлення про себе як спеціаліста-психолога), локус контролю, переживання (подолання) криз фахового навчання;</p> <p>2) індивідуальні організаційно-професійні чинники: рік їхнього навчання в ЗВО, рівень академічної успішності, наявність і характер особистісного досвіду роботи за фахом, характер міжособистісних відносин – «студент-студент», «студент-викладач-ЗВО»; двосторонні вимоги і мораль в системі «спеціаліст-роботодавець» (конфлікти, критика, довіра, емоційна підтримка, взаємодопомога, обмін досвідом, стимулювання).</p>

Попри явний взаємозв'язок між означеними рівнями психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності, констатуємо недостатність наукових емпіричних відомостей стосовно визначальної ролі тієї чи тієї сукупності їх впливу, відсутність одного погляду на встановлення взаємовідношення між ними.

Тривалий аналіз проблематики дослідження в кінцевому результаті увінчалися розробкою теоретичної моделі, яка показує взаємозв'язок можливих психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів: емоційно-вольового (забезпечує спроможність особистості визначати напрямок своєї життєвої активності та формують її емоційний інтелект), когнітивного,

рефлексивного, фізіологічно-соматичного та соціальної взаємодії, а також розкриває їх компоненти (рис. 1) [15; 19]. Охарактеризуємо кожен із них.

Рис. 1. Схема взаємозв'язку психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності

I. Емоційно-вольовий чинник професійної самоактуалізації включає компоненти:

- мотиваційний: рівень професійної мотивації студентів-психологів, починаючи з вибору фаху, продовжуючи вибором місця роботи і безпосередньої реалізації психологічної діяльності: прагнення отримати престижну професію, потреба в отриманні психологічних знань і навичок, усвідомлення значимості професії психолога та бажання самовдосконалення, примус з боку інших осіб тощо;

- особистісно-емоційний, що відображає переживання кризи фахової готовності: відчуття незахищеності, тривожності за майбутнє (закінчення ЗВО, пошук місця роботи), відчуття неповноцінності (сумніви у рівні власної професійної підготовки), фрустрації депресивності тощо), нівелювання чи зменшення яких залежить від рівня емоційної стійкості / нестабільності, експресивності / практичності, рівень навичок самоконтролю / імпульсивності, рівень

автономності та рівень відповідальності (особистісно-вольовий стан випускника);

- особистісно-вольовий: саморегуляція поведінки і діяльності, самоконтроль, вміння брати на себе відповідальність за планування, впровадження і оцінювання власного навчання [26], вибір стратегії подолання кризи фахової підготовки.

II. Когнітивний чинник професійної самоактуалізації передбачає:

- академічну успішність;

- науково-теоретичне пізнання в психологічній науці, свідоме бажання випускника розширювати межі вже відомого за рахунок власних творчих пошуків, прагнення досягати успіху в обраній діяльності;

- творче самовираження, творчий підхід до організації своєї діяльності.

III. До рефлексивного чинника професійної самоактуалізації віднесено такі компоненти [15]:

- осмисленість: усвідомлення змісту психологічних процесів і явищ, наявність практичного досвіду, свідоме співвідношення здібностей і можливостей свого «Я» з вимогами професії, критичне самоствавлення, розуміння приналежності до певної соціальної групи і розуміння свого місця в професійному середовищі, що формує професійну самооцінку студента-психолога;

- стійка самооцінка фахівця: спроможність правильно оцінювати свої професійні можливості, якості, адекватно сприймати професійні невдачі і досягнення, аналізувати їх причини та наслідки [51].

- ціннісні орієнтири: задоволення матеріальних потреб, збереження індивідуальності, професійне визнання та авторитет, спрямованість на подружнє життя, потреба в саморозвитку, пізнанні та креативності, отримання духовного задоволення від діяльності,

самодистанціювання / розширення соціальних контактів, самотрансценденція як вища форма служіння іншим людям через відмову від особистісних потреб [60; 63].

Взаємозв'язок перших трьох психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності ми вбачаємо в наступному. Професійні мотиви студентів-психологів в період кризи фахової готовності яскраво підкріплюються особистісно-емоційними переживаннями, а рівень становлення професійної самоактуалізації в цей період та й саме подолання кризи фахової готовності залежить від особистісно-вольового стану випускника. В сукупності чітка навчально-професійна мотивація, сформований емоційний інтелект впливають на вміння студентів-психологів рефлексивно відноситися до своїх здібностей, намірів і дій, усвідомлювати можливості свого професійного «Я», на здатність адекватно реагувати на професійні невдачі і досягнення, визначають напрямки і складові ціннісних орієнтирів в житті студента. Це, в свою чергу, закладає основи самооцінки фахівця та стимулює його активність щодо саморозвитку і самопізнання в психологічній галузі, розширює розвиток пізнавально-креативної сфери в обраній діяльності, підвищуючи рівень когнітивного розвитку [15].

IV. Вибір таких компонентів фізіологічно-соматичного чинника професійної самоактуалізації, як вік і стать, обґрунтовано дослідженнями психологів щодо їх впливу на особистісний і професійний розвиток. Як відомо, чоловіки частіше схильні самореалізовуватися в обраному фахові, шукати способи фінансового забезпечення сім'ї, а жінки після закінчення навчання більше фокусуються на створенні сімейного затишку й збереженні родинних цінностей. Звісно, в сучасних реаліях толерантного відношення до культурних цінностей інших країн спостерігається тенденція до зміни

тривалих стереотипних поглядів на роль у суспільстві та кар'єрний розвиток чоловіка і жінки – зрівнюються їхні соціально-культурні можливості і права на самореалізацію, саморозвиток, самоактуалізацію. Спостереження показують (на прикладі ПНПУ ім. В. Г. Короленка), що спеціальність «Психолог» найчастіше обирають студенти-жінки, ніж студенти-чоловіки. Це не означає, що останні не будуть продовжувати професійну діяльність в обраній (психологічній) галузі, навпаки, їхня мотивація може бути більш визначеною і чіткішою, але у відсотковому відношенні націлених на самоактуалізацію психологів-жінок може виявитися значно більше [18; 19].

Якщо говорити про вплив віку на майбутніх фахівців, то можна помітити, що, з одного боку, студентська молодь (18-25 років) досить амбіційна, енергійна, мотивована на успіх конкурентоспроможними відносинами на ринку праці, а тому чітко повинна б спрямовувати свої особистісні психологічні ресурси на знаходження місця в сфері професійних відносин. Однак з іншого боку, деструктивне переживання студентами-психологами кризи фахової готовності, як правило, супроводжується низькою оцінкою ними своєї фахової компетентності, що призводить до зміни вектору самореалізації в професійній діяльності – переключення на хобі, побут, або ж цілковита зміна виду професії, за іншого варіанту – свідомий вибір пливти «за течією», не вбачаючи потреби в подальшому самовдосконаленні (Т. О. Афанасьєва, О. М. Кокур). Мотивація старших осіб, які приходять в психологічну науку часто з наявним освітнім багажем іншого напрямку, може стосуватися як конкретного бажання і поклику душі допомагати людям, що пов'язано з життєвим досвідом, так і зумовлюватися потребою в психологічній освіті у зв'язку із займанням певної посади суміжного напрямку діяльності (соціальні педагоги, спеціальні педагоги, юристи,

менеджери, керівники освітніх закладів тощо), де психологічна освіта є плюсом.

Незалежно від статі і віку, впливати на якість професійної самоактуалізації можуть різноманітні стресові ситуації, пов'язані з навчанням та першими спробами професійної діяльності студента-психолога, наявність чи відсутність адаптаційних механізмів до стресу, а також рівень енергетичних затрат для подолання труднощів. Деструктивне переживання кризи фахової готовності нерідко супроводжується погіршенням психосоматичного стану здоров'я, самонавіюванням, тривогою і стресовими переживаннями (навчального, особистого характеру), а оскільки психофізіологічний стан людини є основою її діяльності, то такий перебіг подій однозначно знижує пізнавальну та соціально-діяльнісну активність студента, погіршує показники академічної успішності випускника, знижує рівень його самоконтролю та якість самоорганізації на завершальному етапі навчання.

Відповідно, це дозволяє стверджувати про наявність взаємозв'язку фізіологічно-соматичного чинника з іншими (рис. 1) [15].

V. Здатність до соціальної взаємодії як чинник професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності, включає: легкість та гнучкість у налагодженні спілкування з людьми, здібність до встановлення тривалих і близьких контактів, відсутність стереотипних поглядів на особистість і повага до кожного співрозмовника, здатність до саморозкриття, встановлення взаємовигідних міжособистісних контактів.

На наш погляд, названі соціально-психологічні вміння і якості повинні полегшити процес залучення студента-психолога (випускника) до відповідної професійної групи, сприяти утвердженню його професійного «Я» в професійному довкіллі, допомагати розширювати

фахові сфери свого впливу і професійну компетентність, збагачувати багаж знань, знижувати ризик невдалої і тривалої професійної адаптації, пов'язаних із цим стресових переживань і емоційного вигорання в майбутньому. Відмітимо, що здатність до соціальної взаємодії позитивно позначатиметься на особистісно-професійному житті психолога лише в тому разі, якщо він здатний до самовиховання і самоаналізу, прагне до самовдосконалення, що вкотре повертає нас до оцінки важливості рефлексивного чинника професійної самоактуалізації студентів [15].

Важливо зазначити, що наслідки функціонування описаних нами психологічних чинників професійної самоактуалізації будуть залежати від вибору студентом-психологом стратегії подолання кризи фахової готовності. Наприклад, при використанні конструктивної стратегії подолання кризи фахової підготовки у випускника активізуються сприймання себе як потенційного суб'єкта психологічної праці, прогностична функція професійної самооцінки, спрямованість на досягнення професіоналізму педагогічної діяльності шляхом набуття досвіду. На противагу конструктивній, деструктивна стратегія заміщує мотивом успішної здачі підсумкової атестації та отримання диплому ключове прагнення досягнути оптимальної готовності до педагогічної діяльності, призводить до знецінення чи й втрати мотивації професійного становлення [15; 27; 51].

Дослідження психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності, не обмежується встановленням взаємозв'язку між ними.

Підсумуємо, що ретельний аналіз можливих чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності, підтвердив системність та інтегрованість самого процесу самоактуалізації особистості. При цьому вирішення

обраної проблематики не вичерпується запропонованими напрацюваннями, а тому потребує подальшого емпіричного дослідження, становлення ролі кожного з означених чинників в розвитку професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності.

***Емпіричне дослідження особливостей професійної
самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу
фахової готовності***

Завданням емпіричного етапу нашого дослідження виступало обґрунтування моделі професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності на основі проведеного факторного аналізу отриманих емпіричних даних. Модель представляє узагальнене авторське бачення феномену професійної самоактуалізації майбутніх психологів, закономірності його формування, а також виявлені за підсумками обробки даних дослідження чинники.

У дослідженні взяли участь 230 студентів-психологів, які навчаються на першому році магістратури за спеціальністю «053 Психологія» у Полтавському національному педагогічному університеті імені В.Г. Короленка. За статевим складом вибірка налічує 210 жінок та 20 чоловіків, що обумовлено специфікою вибору професії психолога, переважно, представницями жіночої статі. 130 представників перебувають у шлюбі, 55 – не мають офіційно зареєстрованих стосунків та 45 – розлучені. Дослідження проведене у 2020-2022 роках.

З метою операціоналізації та більш змістовного вивчення показників самоактуалізації практичних психологів нами визначено такі групи чинників даного явища – емоційно-вольовий, рефлексивний,

когнітивний, фізіологічно-соматичний та соціальний, кожен з яких включає свої можливі компоненти, критерії та показники, характеристику яких здійснено вище.

Для дослідження кожного з чинників було підібрано різноманітний інструментарій, який дав можливість діагностувати їх вираженість:

1) емоційно-вольовий компонент: САМОАЛ, «Шкала Екзистенції», «Пятифакторний особистісний опитувальник», «Дім, дерево, людина», «Діагностика рівня соціальної фрустрованості», анкетування, «Симптоматичний опитувальник», «Мотивація професійної діяльності»;

2) когнітивний компонент: САМОАЛ, данні про академічну успішність, анкета;

3) рефлексивний компонент: САМОАЛ, «Шкала Екзистенції», «Пятифакторний особистісний опитувальник», методика «Діагностика самооцінки Дембо-Рубінштейн», дослідження локусу контролю;

4) фізіологічно-соматичний: симптоматичний опитувальник, анкета;

5) соціальної взаємодії: САМОАЛ, «Дім, дерево, людина», «Пятифакторний особистісний опитувальник», «Діагностика рівня соціальної фрустрованості», анкетування.

Зокрема, емпіричне дослідження показників самоактуалізації студентів-психологів із різним рівнем фахової готовності передбачало застосування методу тестування та опитування, анкетування, використання процедур кластерного та факторного аналізу масивів даних. В емпіричному дослідженні застосовано методи математичного аналізу даних – від показників описової статистики (аналіз відсоткових і середніх значень) до методів математичної статистики (критері t -Стьюдента, r_s -Спірмена, -Пірсона).

Отже, застосований комплекс діагностичних методів включав як об'єктивні, так і суб'єктивні процедури дослідження та інтерпретації даних. Поєднання цих двох груп методів дало можливість нам отримати повний спектр проявів і діагностичних ознак процесу самоактуалізації студентів-психологів.

Доцільність застосованих методів для аналізу і інтерпретації даних обумовлена їх цільовим застосуванням в межах даного дослідження.

Для систематизації емпіричних даних щодо чинників і компонентів професійної самоактуалізації практичних психологів та виявлення їх узгодженості в розподілі ознак проведено факторний аналіз отриманих даних із застосуванням процедури Varimax-обертання з нормалізацією Кайзера.

За результатами факторного аналізу виявлено 11 факторів, які описують 82,997 % загальної дисперсії ознак.

До змісту першого фактору «Симптоматика дистресу у практичних психологів внаслідок фрустрації у сфері потреб та неможливості наповнення власної екзистенції» (27,510 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 22,833) увійшли змінні, що відображають посилювання симптоматики кризи фахової готовності особистості та її життєвого кризового стану загалом. Зокрема, до цього фактору увійшли змінні, що, маже повністю, стосуються результатів діагностики за методикою симптоматичного опитувальника дистресу SCL-90R – нав'язливі ідеї, депресія, інтерперсональна чутливість, психотизм, параноїдність, тривога, соматичні прояви дистресу, фобічні стани. Вагомим є поєднання таких змінних із показником фрустрації в досягненні успіху, що суттєво розкриває зміст набору змінних цього фактору. Також, зміст фактору відображає обернений зв'язок із даними щодо самотрансценденції, загальним показником екзистенційної виконаності та екзистенційної свободи. Отже, зміст цього фактору

засвідчує вагомий причинно-наслідковий зв'язок виникнення і формування кризи фахової готовності студентів-психологів. Для них характерні виражені ознаки дистресу, які якраз і відображають такий стан кризи. Детермінантою такої кризи є знижені показники можливості реалізувати себе в екзистенційному плані, досягнути зміст свого життя та досягти стану свободи. Неможливість майбутніх психологів реалізуватися у плані екзистенційного досягнення свого життя, реалізації своїх екзистенційних проявів провокує у них почуття фрустрації, негативні переживання і стресові ознаки.

Тобто, перший фактор засвідчує три важливі моменти щодо самоактуалізації студентів-психологів. По-перше, для них характерні показники вираженості симптоматики дистресу, що засвідчує переживання ними кризи у різних життєвих планах. По-друге, вагомим і суттєвим для психологів виступає екзистенційна реалізація свого потенціалу, екзистенційна наповненість життя смислами та послідовністю, що важливо для їх професійної діяльності, побудови власної самості та досягнення внутрішньої особистісної узгодженості. По-третє, і це є головним, саме труднощі в екзистенційному аспекті самоактуалізації майбутніх психологів провокують у них почуття фрустрації та прояви дистресу.

Вагомим, також, є те, що даний фактор має суттєві відмінності за показниками факторної ваги та сумарної дисперсії вираженості ознак. Тобто, близько 20% розподілу ознаки у межах розподілу даних по вибірці описують саме цей взаємозв'язок, який ми визначаємо як ключовим компонентом у процесі виникнення труднощів в самоактуалізації практичних психологів.

До змісту другого фактору «Емоційне вигорання як прояв кризи фахової готовності майбутніх психологів» (11,106 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 9,218) увійшли змінні, що виявлені

за методикою емоційного вигорання за В.В. Бойком. Тобто, другий фактор за результатами проведеного аналізу також відображає наявність кризових ознак у функціонуванні майбутніх психологів, що засвідчують кризу їхньої фахової готовності. Зокрема, зміст цього фактору склали показники емоційного вигорання загалом та таких його компонентів як напруга, виснаження та резистенція. Діагностично вагомим є те, що в межах другого фактору нами не віднайдені кореляційні зв'язки емоційного вигорання з іншими показниками діагностики за жодною із методик. Тобто, даний фактор являє собою монолітний змістовний блок емоційного і професійного вигорання майбутніх психологів під час переживання кризи фахової готовності. Внаслідок впливу цих чинників майбутні психологи на етапі професійної підготовки відчують прояви вигорання, зниження емоційного функціонування, редукцію професійних обов'язків та системи соціальних контактів тощо. Зміст другого фактору відображає вагому роль емоційного вигорання у перебігу кризи фахової готовності студентів-психологів як вагової перешкоди їх самоактуалізації.

Третій фактор «Особистісні характеристики як чинник комунікативної та епістемологічної самоактуалізації студентів-психологів» (6,522 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 5,413) складають змінні, що належать до двох методик – багатфакторного особистісного опитувальника та тесту самоактуалізації. Зокрема, мова йде про вираженість таких змінних в межах даного фактору як екстраверсія-інтроверсія, прив'язаність-відстороненість, самоконтроль-імпульсивність, емоційна стійкість-нестійкість, експресивність-практичність та змінні контактність і прагнення до пізнання як аспекти самоактуалізації практичних психологів. В даному випадку мова йде про те, що характерні для досліджуваних особистісні ознаки виступають вагомим чинником їх

успішної самоактуалізації в професійному та життєвому плані. Саме спираючись на такі свої характеристики як екстравертованість, спроможність зберігати емоційну стійкість, досліджувані студенти-психологи реалізують свої намагання в плані самоактуалізації та реалізації власного потенціалу. Тобто, в самоактуалізації студентів-психологів вагома роль належить їх особистісному потенціалу та особистісним рисам, що виступають у якості вагомого чинника їх самоактуалізації.

Четвертий фактор «Емоційний фон як чинник самоактуалізації студентів-психологів» (5,787 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,803) відображає вагомість емоційного налаштування у процесі самоактуалізації особистості під час професійного становлення. Зокрема, зміст даного фактору утворений змінними за методикою вивчення самоактуалізації та показником депресивності за методикою «Дім. Дерево. Людина». До цього фактору увійшли змінні загального показника самоактуалізації, цінностей самоактуалізованої особистості, саморозуміння, креативності, автономії, спонтанності та гнучкості у діяльності і житті загалом.

Зміст п'ятого фактору «Локус контролю як чинник самоактуалізації практичних психологів у професії та житті» (5,297 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 4,396) утворений змінними, які характеризують всі аспекти локусу контролю досліджуваних за методикою Дж.Роттера. Тобто, до цього фактору увійшли показники за вираженістю локусу контролю у сфері досягнень, невдач, виробничих і сімейних стосунків, тощо. Отже, характеристики інтернальної чи екстернальної орієнтованості досліджуваних виступають вагомим чинником здійснення ними самоактуалізації. При цьому, принципову вагу має те, що до самоактуалізації веде, як правило, переважання, інтернального локусу контролю, що передбачає

чітку орієнтацію на світ внутрішніх переживань та свої внутрішні структури, особистісні позиції. Вагомим є те, що в межах даного фактору нами не зафіксовано кореляційних зв'язків змінних із іншими показниками, що отримані за підсумками діагностики.

Шостий фактор «Самооцінка як детермінанта самоактуалізації студентів-психологів» (4,711 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,910) утворений змінними, які відображають характеристики самооцінки респондентів – загального показника самооцінювання, оцінки своїх розумових здібностей, авторитету, впевненості у собі та суб'єктивне оцінювання рис характеру. Зокрема, самооцінка виступає вагомим аспектом потенціалу особистості практичного психолога та його самоактуалізації, оскільки передбачає можливість побудови орієнтації на діяльність на основі позитивного ставлення до різних аспектів свого «Я», власних психологічних характеристик.

Цікавим є зміст сьомого фактору «Зовнішність психолога як показник його екзистенційної наповненості» (4,058 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 3,369), який утворений змінними локусу контролю в сфері зовнішності, самодистанціювання та відповідальності в межах досягнення екзистенційної єдності та погляду на природу людини як шкали показника самоактуалізації. Цей фактор відображає цікаву залежність показника самоактуалізації людини та її впорядкованості життя, досягнення екзистенційних цінностей на основі сприйняття власної зовнішності та локусу контролю у цій сфері. Тобто, переважаючий характер оцінки зовнішності практичними психологами визначає їх екзистенційну життєву наповненість, спроможність нести відповідальність за свої вчинки та дії та має певне співвідношення із поглядами на ідеальну людину, ідеальну особистість. Отже, екзистенційна впорядкованість життя та почуття свободи у майбутніх

психологів значною мірою детерміноване їх орієнтацією на думку інших людей стосовно своєї зовнішності, відповідністю своєї зовнішності і вигляду, манери одягатися відповідним стандартам у суспільстві. Ми це можемо пояснити і впливом іншого чинника – більшість досліджуваних вибірки є жінки, які, відповідно, звертають велику увагу на характеристики своєї зовнішності, це для них є важливим. Отже, спрямованість на думку оточуючих чи власні переконання у сфері зовнішності виступають вагомим чинником самоактуалізації майбутніх психологів. Це в котрий раз свідчить на користь єдності людини та особистості, професіонала та звичайного громадянина, як цілісної біопсихологічної системи, де важливим є кожен компонент.

Восьмий фактор «Мотивація як чинник самоактуалізації студентів-психологів» (3,046 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,528) відображає вагому роль мотиваційного чинника у професійному становленні. Цей фактор утворений змінними внутрішньої та зовнішньої позитивної і негативної мотивації. Цей фактор загальновідомий, адже науковцями доведено, що в основі професіоналізації та самоактуалізації фахівця лежить мотиваційний фактор, переважно, внутрішнього чи зовнішнього позитивного спрямування. Діагностично значущим є те, що змінні із цього фактору не мають зв'язку з іншими показниками психологічної діагностики.

Дев'ятий фактор «Неформальна освіта як вагомий фактор самоактуалізації майбутнього психолога» (2,732 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 2,268) відображає змінні, які отримані за результатами анкетування і стосуються результативності та ефективності здійснення неформальної освіти. Зміст фактору відображає вагому роль неформальної освіти у становленні особистості фахівця-психолога. При цьому, саме отримання неформальної освіти,

проходження додаткових тренінгів, перебування на семінарах та симпозіумах для майбутніх психологів є вагомим аспектом їх професійного зростання та розвитку. Отже, неформальна освіта є вагомим чинником професійного становлення психологів і сприяє їхній самоактуалізації.

Десятий фактор «Наявність чітких професійних планів як показник реалізованості практичного психолога під час навчання» (2,311 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,918) відображає вагомий показник сформованості і реалістичності професійних планів як чинника самоактуалізації фахівця-психолога. До цього фактору увійшли змінні, отримані за результатами анкетування, які стосуються оцінки наявності професійних планів та оцінки власної готовності до професійної діяльності студентів-психологів. Такий зв'язок нам вдається закономірним, оскільки прагнення випускника працювати в подальшому за обраною спеціальністю є вагомим проявом реалізації в професійному плані, самоактуалізації майбутнього фахівця.

Одинадцятий фактор «Відсутність професійного досвіду як основа для появи почуття професійної неповноцінності та тривоги» (2,249 % сумарної дисперсії, факторна вага становить 1,895) є одним із найбільш цікавих у даному аналізі. Цей фактор утворюють змінні почуття неповноцінності та тривоги, отримані за результатами методики «Дім. Дерево. Людина» та оцінки наявності професійного досвіду за результатами анкетування. Тобто, зважаючи на такий зв'язок даних, можемо постулювати, що відсутність професійного досвіду у якості практичної психології виступає вагомим чинником появи та генералізації почуття тривоги у майбутніх фахівців, їх тривоги відносно майбутнього. Тобто, відсутність реальних ситуацій професійної діяльності серед студентів-психологів спонукає у них почуття тривоги і

неповноцінності, які ми визначаємо як ознаки кризи фахової готовності.

Висновки. Теоретичний аналіз проблеми психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності, показав, що професійна самоактуалізація багатогранна за своїм змістом та структурою. Незважаючи на різноманіття наукових думок, ми помітили, що спільними є погляди на обов'язковість таких елементів у становленні особистості професіонала, як: адекватна самооцінка; рефлексивність; гнучкість мислення, самоприйняття; ціннісні орієнтації; внутрішня потреба в постійному професійному саморозвитку; професійна мотивація, постановка чітких цілей і бачення перспектив діяльності, активність у їх досягненні; здатність до самоконтролю; креативність, прагнення творчого самовираження; особистісна та професійна зрілість, професіоналізм; розуміння соціального призначення; відповідальність і т. д. Особливості розвитку і прояву цих самоактуалізаційних якостей залежать від обраної спеціальності та змісту майбутньої професійної діяльності.

Встановлено детермінанти та основні психологічні особливості нормативних криз фахового навчання студентів-психологів (кризи професійного вибору, кризи апробації, кризи фахової готовності, кризи навчально-професійних експектацій, кризи), що дало можливість також більш детально охарактеризувати сутність прояву типових фаз цих криз саме у майбутніх психологів.

Підводячи підсумок, констатуємо, що розглянуті самоактуалізаційні якості та властивості, чинники становлення професійної самоактуалізації стають водночас основою для досягнення мети з превенції кризи фахової готовності майбутніх психологів. Тож саме від сформованості професійної самоактуалізації буде залежати

психологічне здоров'я та здатність особистості до функціонування в умовах труднощів, пов'язаних із завершенням навчання та входженням в самостійний життєво-професійний простір, подальше професійне самоздійснення.

Емпіричне дослідження проблеми показало, що факторна структура розподілу даних відображає достатньо чіткий та однозначний зв'язок між процесом самоактуалізації студентів-психологів та їх ознаками кризи фахової готовності. Зокрема, виявлено, що саме труднощі в самоактуалізації в професійній та інших життєвих сферах у респондентів детермінують у них симптоми дистресу та фрустрації, емоційного виснаження. При цьому, саме нестача ситуацій професійного досвіду провокує у майбутніх фахівців почуття тривоги та неповноцінності. Також, цікавою є виявлена закономірність залежності самоактуалізації представників вибірки від їх спрямованості на оцінювання власної зовнішності, що типово для представниць жіночої статі. Вагомими проявами успішної самоактуалізації є наявність чіткого професійного плану та залучення до неформальної освіти майбутніх психологів. Вагомим чинником самоактуалізації психологів виступає показник функціонування емоційної сфери, її гармонійності та узгодженості. Також результати факторного аналізу черговий раз засвідчили відомі раніше закономірності впливу мотиваційного фактору, локусу контролю та емоційних характеристик на процес самоактуалізації майбутніх фахівців.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Адамська З. М. Особливості самоактуалізації особистості майбутніх психологів у контексті вищої професійної освіти. *Проблеми сучасної психології*. Кам'янець-Подільський, 2012. Вип. 15. С. 19-27.

2. Адлер А. О невротическом характере. Санкт-Петербург: АСТ, 1997. 388 с.
3. Алексеева Т. В. Психологічні фактори та прояви процесу адаптації студентів до навчання у вищому навчальному закладі: *автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук.* Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2004. 22 с.
4. Аксенченко К. Б., Журба А. М., Бочелюк В. Й. Аналіз категорій професійного самовизначення та професійних криз особистості у науковому просторі. *Теоретичні і прикладні проблеми психології*, 19-26. 2018. № 1. С. 19-26.
5. Афанасьєва Т. О. Психологічні особливості криз професійного становлення психолога. *Науковий вісник Миколаївського державного університету ім. В. О. Сухолинського. Сер.: Психологічні науки.* Миколаїв., 2013. Т. 2. Вип. 10. С. 29-32.
6. Бандура О. Самоактуалізація як механізм формування інтегрованого стилю життя особистості. *Кроки до компетентності та інтеграції в суспільство: науково-методичний збірник.* Київ : Контекст, 2000. 336 с.
7. Бех І. Д. Самореалізація особистості як визначальний чинник її життєдіяльності. *Багатовимірність особистості: теорія, психодіагностика, корекція. Зб. наук. праць за матеріалами Всеукр. наук.-практ. семінару з міжнар. участю (м. Полтава, 23 березня 2017 р.) / ред. колегія: С. Д. Максименко, М. І. Степаненко, С. М. Шевчук, Н. В. Сулаєва, К. В. Седих, В. Ф. Моргун (відп. за випуск).* Полтава: ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2017. С. 31-36. URI: <http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/7947>

8. Бойко А. А. Противоречия и кризисы студенческого возраста. *Соціально-гуманітарні аспекти розвитку сучасного суспільства: матеріали Всеукр. наук. конф. викладачів, аспірантів, співробітників та студентів*. Суми: СумДУ, 2014. С. 304-305.
9. Бочелюк В. Й., Панов М. С. Роль самоактуалізації особистості в умовах пандемії COVID-19. *Перспективи та інновації науки*. 2021. С. 195-207.
10. Бочелюк В. Й., Панов М. С. Професійна переорієнтація та перенавчання як імпліцитний вихід із криз розвитку дорослого віку. *Психологія і особистість*. 2020. № 1. С. 21–42. URL: <http://psychpersonality.pnpu.edu.ua/article/view/195227/196239>
11. Гомонюк В. О. Самоактуалізація та самореалізація особистості: сучасні наукові уявлення. *Materialy IX Międzynarodowej naukowo-praktycznej konferencji «Europejska nauka XXI powieka – 2013»*. Volume 22: Psychologia i socjologia. Politologija. Przemisl: Nauka i studia, 2013. S. 21-26.
12. Грабіщук С. В. Проблема самоактуалізації психологів у процесі навчання у ВЗО. *Особистісно-професійний розвиток майбутніх фахівців соціономічних професій в умовах трансформації суспільства: монографія* / В. І. Шахов, О. М. Паламарчук, В. М. Галузяк. Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2018. 336 с.
13. Гриньова М. В., Кононова М. М. Саморегуляція навчальної діяльності та професійний розвиток студентської молоді : монографія. Полтава : Астроя, 2021. 384 с. ISBN 978-617-7915-64-4.
14. Гупаловська В. А. Професійна самореалізація як чинник становлення особистості жінки: автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 загальна психологія, історія психології. Київ, 2005. 26 с.

15. Гутиря М. О. Взаємозв'язок психологічних чинників професійної самоактуалізації студентів-психологів, що переживають кризу фахової готовності. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, X (102), Issue: 263, 2022 Febr.*
16. Гутиря М. О. Психологічні особливості нормативних крих фахового навчання студентів-психологів. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Психологія.* 2021. Том 32 (71). № 6. С. 91-95.
17. Гутиря М. О. Психодіагностика особистісних проблем самоактуалізації жінок методом кататимно-імагінативної психотерапії. *Психологія і особистість : науковий журнал. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України, ПНПУ імені В. Г. Короленка.* Україна, Київ, Полтава. №1 (19). 2021. С. 142-153
18. Гутиря М. О., Кононова М. М. Особливості професійної самоактуалізації студентів-психологів, які переживають кризу фахової готовності. *Психологія і особистість.* 2021. № 2 (20). С. 82-92.
19. Гутиря М. О., Кононова М. М. Чинники професійної самоактуалізації майбутніх психологів у процесі фахової підготовки. *Вісник Львівського університету. Серія психологічні науки.* 2021. Випуск 11. С. 56–62.
20. Долінська Ю. Г. Самоактуалізація особистості майбутнього психолога у процесі професійної підготовки : дис... канд. психол. наук: 19.00.07. Національний педагогічний ун-т імені М. П. Драгоманова. Київ, 2000. 196.
21. Іванцев Н. І., Моїсєєва Н. П. До проблеми подолання студентами кризи адаптації до умов навчання у вищих закладах освіти. *Збірник тез наукових робіт учасників міжнародної науково-*

- практичної конференції (м. Львів, 23-24 лютого 2018р.). Львів: ГО «Львівська педагогічна спільнота». 2018. С. 44-47. URL: <http://lib.pu.if.ua:8080/handle/123456789/5587>
- 22.Іващенко А. І. Професійна рефлексія як механізм саморозвитку майбутніх психологів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07 – «Педагогічна та вікова психологія». Київ, 2020. 248 с.
- 23.Карамушка Л. М., Андреева І. А. Психологія відданості персоналу організації (на матеріалі діяльності банківських структур) : монографія. Київ-Львів : Галицький друкар, 2012. 212 с.
- 24.Кокун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : Монографія. Київ : ДП «Інформ.-аналіт. агенство», 2012. 200 с.
- 25.Кокун О. М. Чинники та психофізіологічне забезпечення професійного самоздійснення особистості. *Національна академія педагогічних наук України — 25 років [інформаційний довідник]*. Київ: Видавничий дім «Сам», 2017. С. 134-140.
- 26.Кононова М. М. Теоретичні аспекти формування професійних якостей майбутніх дефектологів. *Science and Education a New Dimension. Pedagogy and Psychology, VII (77), Issue:188*. 2019. С. 38-42.
- 27.Кононова М. Можливості пізнання впливу глибинних ініціатив активності на самоактуалізацію особистості. *Синергетичний підхід до проектування життєвого простору особистості : зб. наук. матеріалів Міжнарод. наук.-практ. онлайн-конф. (27-28 квітня 2021 р., м. Полтава)*. Полтава, 2021. С. 121-127.
- 28.Кононова М. М., Ігнатєва Л. Л. Психологічні чинники становлення професійної Я-концепції майбутніх психологів: збірник VI Міжнародної науково-практичної конференції

«*TOPICAL ISSUES OF MODERN SCIENCE, SOCIETY AND EDUCATION*», м. Харків, 26-28 грудня 2021 р. С. 190-195.

29. Корень Т. О. Модель професійного розвитку майбутнього психолога у вищому навчальному закладі. *Особистість в єдиному освітньому просторі. Електронний збірник наукових праць Запорізької обласної академії післядипломної педагогічної освіти*. 2011. № 3 (4) : Загальна та вікова психологія. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp4/psihologia/koren.pdf
30. Кузікова С. Б. Організація фахової підготовки студентів-психологів як технологія формування суб'єкта саморозвитку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка*. 2018. Вип. 1. С. 36-40.
31. Кузікова С. Б. Стратегії саморозвитку в життєвій кризі особистості: ресурсний підхід. *Особистість як суб'єкт подолання кризових ситуацій: психологічна теорія і практика: монографія* / за ред. С. Д. Максименка, С. Б. Кузікової, В. Л. Зливкова. Суми : Вид-во СумДПУ імені А. С. Макаренка, 2017. С. 397-419.
32. Кузікова С. Б., Щербак Т. І. Психологічні особливості перебігу кризи середнього віку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Збірник наукових праць. Серія: Психологічні науки*. 2020. № 2. С. 132-139.
33. Кузікова С. Б., Важинський С. Е., Щербак Т. І. Саморозвиток як регулятивний конструкт у професійній діяльності суб'єкта. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Психологічні науки*. Випуск 2. Т. 1, 2018. С. 63-68.
34. Кузікова С. Б. Психологічні ресурси подолання особистісних криз. *The 7th International scientific and practical conference –The*

- world of science and innovation” (February 10-12, 2021) Cognitum Publishing House, London, United Kingdom. 2021. С. 634-639.*
35. Кузікова С. Б. Атрибутивний стиль як чинник стресостійкості особистості у кризових ситуаціях життя. *Особистість у кризових умовах та критичних ситуаціях життя: матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (28 лютого – 1 березня 2019 року, м. Суми) / Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка. Суми : Вид-во СумДПУ імені А.С. Макаренка, 2019. 476 с.. С. 410-412.*
36. Кузікова С. Б. Methodology and technology research of personality self-development resources. *Психологія особистості. 2017. № 1. С. 97-103.*
37. Маркова А. К. Психология профессионализма. Москва: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. 482 с.
38. Мосійчук В. В. Кризи професійного становлення як умова розгортання самореалізації особистості. *Збірник наукових праць «Проблеми сучасної психології», 2019. № 14. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2011-14.%p>*
39. Мосійчук В. В. Нормативна криза фахової готовності: психологічні особливості переживання. *Збірник наукових праць К-ПНУ імені Івана Огієнка, Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Вип. 25. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2014. С. 280-292.*
40. Московець Л. П. Самоактуалізація та самореалізація особистості: філософсько-психологічне розуміння. *Імідж сучасного педагога. 2019. № 5. С. 51-56. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/isp_2019_5_13*
41. Полухіна М. П. Особливості психологічної корекції кризи професійного становлення правоохоронців у період ранньої

- дорослості: дис. канд. психол. наук. 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. Київ. 2018. 265 с.
- 42.Пряжников Н. С., Пряжникова Е. Ю. Психология труда и человеческого достоинства. 3-е изд. Москва: Академия, 2005. 480 с.
- 43.Рутиня Ю. В. Чинники професійної самоактуалізації державних службовців. *Актуальні проблеми психології : зб. наук. пр. / Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. Київ, 2017. Т. 1 : Організаційна психологія. Економічна психологія. Соціальна психологія*, Вип. 46. С. 17-21. Бібліогр.: с. 20-21.
- 44.Самаль Е. В. Общая и профессиональная самоактуализация личности студента в процессе обучения в вузе. Минск : РИВШ, 2010. 167 с.
- 45.Седих К. В., Милашенко К. О. Психологічний аналіз пікових переживань як чинника самоактуалізації особистості. *Психологія і особистість*. 2020. № 2 (18).
- 46.Сергеєнкова О. П., Столярчук О. А. Криза фахового навчання як підгрунття емоційного вигорання студентів. *Педагогічна освіта: Теорія і практика. Психологія. Педагогіка..* 2017. № 27. С. 77-81.
URL:
<https://pedosvita.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/150>
- 47.Старинська Н. В. Особливості самоактуалізації майбутніх психологів у процесі професійної підготовки. Київ: «Інтерсервіс», 2015. 178 с.
- 48.Столярчук О. П. Вплив криз фахового навчання на формування професійної самооцінки майбутніх педагогів. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Педагогіка. Психологія*. 2010. № 2. С. 90-94.

- 49.Столярчук О. А. Дослідження динаміки криз фахового навчання майбутніх учителів. *Педагогіка вищої та середньої школи* : зб. наук. пр. Кривий Ріг, 2010. Вип. 29. С. 305-311.
- 50.Столярчук О. А. Психологічні особливості формування самооцінки майбутніх учителів в умовах криз професійного навчання : автореф. дис. ... канд. психол. наук : спец. 19.00.07. Київ, 2012. 20 с.
- 51.Столярчук О. А. Професійна самооцінка як чинник і ознака професіоналізму викладача ВНЗ. Інноваційний потенціал світової науки – XXI сторіччя : матеріали XXVI Міжнарод. наук.-практ. конф. (Запоріжжя, 7-11 квітня 2014 р.). Запоріжжя : Видавництво ПГА, 2014. Т.1. С. 29-31.
- 52.Столярчук О. А. Специфіка переживання кризи професійної ідентифікації майбутніми вчителями. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки»* : зб. наук. пр. Вип. 1. Т. 2. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2015. С. 34-38.
- 53.Титаренко Т. М. Сучасна психологія особистості : навчальний посібник. Київ : Каравела, 2013. 372 с.
- 54.Ткалич М. Г., Шутько Д. О. Основні підходи до вивчення феномену самоактуалізації особистості в зарубіжній психології. *Проблеми сучасної психології*. 2013. № 1. С. 65-71. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pspz_2013_1_14
- 55.Ткалич М. Г. Психолого-організаційні детермінанти самоактуалізації менеджерів комерційних організацій: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.10. Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. Київ, 2006.
- 56.Ткаченко А. В. Професійний розвиток і саморозвиток особистості. *Витоки педагогічної майстерності: наук. журнал* /

- Полтав. нац. пед. ун-т імені В. Г. Короленка. Полтава, 2019. Вип. 23. С. 201-205.
- 57.Ткаченко А. В. Контрверзи професійної самоактуалізації Антона Макаренка. *Психологія і особистість*. 2022. № 1 (21). С. 212-229.
- 58.Франкл В. Людина в пошуках справжнього сенсу. Психолог у концтаборі. Книжковий клуб «Клуб Сімейного Дозвілля». 2020. 160 с.
- 59.Фромм Э. Бегство от свободы. Москва: Прогресс, 1995. 253 с.
- 60.Фурман А. А. Ціннісно-орієнтаційні чинники особистісного розвитку студентів-психологів. *Психологія і суспільство*. 2009. №3. С. 148-158.
- 61.Чайка І. В. Проблема самоактуалізації вчителів початкової школи у вітчизняній психолого-педагогічній літературі. *Технології розвитку інтелекту*. 2020. Т. 4, № 1.
- 62.Шевченко В. В., Макушева С. П. Криза професійного становлення студента-психолога. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1. С. 207-211. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_38
- 63.Шевченко В. В., Джоган Д. М. Мотивація професійної діяльності майбутнього психолога. *Науковий вісник Миколаївського національного університету імені В. О. Сухомлинського. Психологічні науки*. 2017. № 1. С. 203-206. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmdups_2017_1_37
- 64.Шутько Д. О. Теоретичні підходи до вивчення проблеми професійної самоактуалізації особистості. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 24. С. 752-762. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pspl_2014_24_64

65. Яблонська Т. М. Розвиток здатності до рефлексії в професійному становленні особистості вчителя початкових класів : дис. ... канд. психол. наук. Спеціальність 19.00.07. Київ, 2000. 199 с.
66. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції. Активне соціально-психологічне навчання: Навчальний посібник. Київ : Вища школа, 2004. 679 с.
67. Яценко Е. Ф. Особенности самоактуализации студентов с разной профессиональной направленностью. *Психологический журнал*. 2006. Т. 26, № 3. С.31-41.
68. Maslow A. Self-actualizing and Beyond. – In: *Challenges of Humanistic Psychology*. N. Y., 1967.